

Ermeni “Muhacir”lere Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine

Volkan Marttin*

Özet

Bu çalışmada tebci edilen Ermeniler için Osmanlı Devleti’nce alınan iyileştirici tedbirler; Ermeni sorununun ortaya çıkışının tarihsel süreci ile birlikte anlatılmıştır. Ermeni sorununun Rus ve İngiliz sömürgeci politikaları nedeniyle ortaya çıkışı ve Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılma biçimlerine yer verilmiştir. Tebci gerektiren şartlar ortaya konularak, bir güvenlik tedbiri olan yer değiştirmeye başvurulduğunu ancak uygulama sırasında devletten kaynaklanmayan aksamaların yaşandığı kaydedilmiş ve yine devlet kademelerince bu sorunların çözülmeye çalışıldığı açıklanmıştır. Güvenlik için iskân merkezli emirler doğrultusunda yapılmak istenilen ile ortaya çıkan manzara arasındaki farkın bir devlet politikası olmadığının altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni “Muhacir”ler, İAMM, AMMU, İskân.

Ermeni Sorununun Tarihsel Kökeni

Balkanlar’da Osmanlı Devleti’ne yıllar boyunca bağlı kalmış çeşitli millî unsurların (Sırlar, Bulgarlar, Rumlar vs.) XIX. yüzyılda yaygınlık kazanan milliyetçilik akımıyla Os-

manlı Devleti’nden ayrılarak bağımsız olma çabaları, Osmanlı Devleti’nin “sadık” tebaası olan Ermenileri de etkilemiştir. İngiliz ve Rus sömürgeci yayılma politikaları bu ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin ilk hareket noktasını teşkil etmiştir.¹

Rus Çarı Deli Petro tarafından gösterilen Rusya’nın sıcak denizlere ulaşma hedefi, Petro’dan sonra iş başına gelenlerce temel politika olarak izlenmiştir. Sıcak denizlere inmek için bir koldan Balkanlar ve boğazlar yolunu zorlayan Rusya, diğer taraftan yaptıkları şarkiyat çalışmalarıyla Ermenileri de bu emellerinin gerçekleşmesinde kullanmıştır. Böylece Rusya, Panslavist politikası gereği, Balkanlarda Osmanlı tebaası olarak yaşayan Slav kökenli unsurları kışkırtarak, Osmanlı Devleti’ne karşı batıda oluşturduğu baskıyı doğuda da Ermenileri kullanarak oluşturmayı tasarlamıştır. Bu doğrultuda, Doğu Anadolu’ya gönderdiği ajanlarının gayret ve çabalarıyla bu düşüncüyü gerçekleştirmekte fazla zorlanmamıştır.

1851 yılında Van’lı rahip, gazeteci ve öğretmen Mıgırdıç Hrimyan (1820-1907) tarafından² kurulan ilk Ermeni cemiyetinden yaklaşık on yıl sonra, milliyetçilik akımının ve propagandanın³ etkisinde kalan Ermeniler 1862 yılında Zeytun’da, 1863’de Van’da ilk olarak ayaklanmışlardır. Gerek ayaklanmalarda gerekse örgütlenmede Ermeni din adamlarının çok önemli rolleri olmuştur.⁴

Türk tarihinde “93 Harbi” diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Osmanlı orduları yenilince Rus kuvvetleri batıda İstanbul-Yeşilköy’e, doğuda da Erzurum’a

(*) Yrd.Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara 2005, s. 12, 23.

(2) Haluk Selvi, *Armenian Question from the First World War to the Treaty of Lausanne*, Sakarya University, Sakarya 2007, p. 31-33.

(3) Danişmend’in şu aktarımını paylaşmak meselenin doğuşuna açıklık getirecektir: “Ermeni mekteplerinde milli ihtilâl ve istiklâl manzumeleri terennüm edilmeye ve Gedikpaşa tiyatrolarında Ermenistan istiklâlini tervih eden müheyyic piyesler temsiline başlandıktan başka...” (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: 4, İstanbul 1961, s. 310).

(4) Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 153, 204.

kadar ilerlemişlerdir. Bu esnada Ermeniler, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian aracılığı ile “ya Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurulması ya da bu bölgenin Rus kontrolüne alınması” taleplerini İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury’ye bir muhtıra ile iletmışlerdir.⁵

Savaşın sonra, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesine göre “Osmanlı Devleti, Ermeniler lehine ıslahatlar yapacak, Rusya bu düzenlemelerin güvencesi olacaktır”. Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne imzalattığı bu antlaşmanın kendi çıkarlarına uygun olmadığını gören İngiliz hükümeti, önce, Ayastefanos Antlaşmasını Berlin Antlaşması’yla değiştirdi. Buna bağlı olarak, Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi “Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel koşulları dolayısıyla muhtaç oldukları iyileştirme ve düzenlemenin yapılması ve Kürdler ile Çerkeslere karşı Ermenilerin emniyet ve huzurunun korunması”nı öngörüyordu.⁶ Oysa muhtariyet bekleyen Ermeniler hayal kırıklığına uğramışlar fakat bu antlaşmalar sayesinde İngiltere’nin yanlarında yeni ve güçlü bir destekçi olarak bulmuşlardır.⁷ Zira Ermeni Patriği Nerses’in İngiltere’nin yeni İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Layard kanalıyla Berlin’de antlaşma görüşmelerinde bulunan Lord Salisbury’e bir takım isteklerde bulunduğu bilinmektedir.⁸

Berlin Antlaşması sonunda belediklerini alamayan Ermenilerin, 1870’li ve 1880’li yıllarda teşkilatlanma ve ayaklanmalarında bir artış görülmüştür. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinin Doğu Anadolu’sunda faaliyet gösteren Ermeniler tarafından Araratlı, İttihad ve Halas, Kara Haç (Van);⁹ Mektep Sevenler, Şarklı ve Ermenistan’a Doğru (Muş); Kilikya (Adana); Şura-yı Ali, Müdafî Vatandaşlar, Anavatan Müdafileri, Silahlılar, ve Milliyetperver Kadınlar (Erzurum) gibi isimler altında çeşitli cemiyetler ortaya çıkmıştır.¹⁰ Bunlardan daha radikal Ermeni teşkilatları olarak 1885 yılında Armenekan Partisi, 1887’de İsviçre’de Hınçak Komitesi

ve kısa bir süre sonra Hınçak Komitesi’nden ayrılarak Tiflis’te 1890 yılında Taşnaksutyun (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) komiteleri kurulmuştur.¹¹

Teşkilatlanmalarını büyük ölçüde tamamlayan Ermeniler, 1880’li yılların sonlarında ve 1890’lı yıllarda Doğu Anadolu’da ve başkent İstanbul’da birçok eylemlerde bulunmuşlardır.¹² Hükümet, bu Ermeni faaliyetlerini yakından takip ederek her defasında olayları büyümeden önlemiştir. Osmanlı hükümetinin bu tutumu Avrupa’da ve Rusya’da hoş karşılanmamış, bu önleme çabaları kötülenmiştir. Hatta bu tedbirler bir soykırım hareketiymiş gibi algılanmak istendiği için İngiltere, Rusya ve Fransa hükümetleri Osmanlı hükümetine 11 Mayıs 1895 tarihli bir muhtıra vererek, Berlin antlaşmasında yer alan Ermenilerle ilgili ıslahatın gerçekleştirilmesini istemişlerdir. Hükümet, büyük ölçüde iç işlerine müdahale sayılacak nitelikteki bu muhtırayı dikkate almayarak reddedince, komitacı Ermenilerin isyanları devam etmiştir.¹³

Şimdiye kadar yürüttükleri eylemlerde başarılı olamayan Ermeniler, kendilerine göre daha büyük eylemlere yönelmişlerdir. 1904 yılında başlattıkları ikinci Sason isyanı, hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmış, Sofya’da toplanan Taşnak Komitesi, İzmir ve İstanbul’da yeni olaylar çıkarma kararı al-

(5) Şimşir, *a.g.e.*, s. 19.

(6) “Madde 61 – Bâb-ı âli, chalisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere teblig ideceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eder.”, Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953, s. 346).

(7) Şimşir, *a.g.e.*, s. 19-20; Berna Türkdogan, *Türk-Ermeni İlişkileri (Tebciriden Günümüze)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 16.

(8) Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians*, London 1987, p. 44.

(9) Uras, *a.g.e.*, s. 430.

(10) Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 34-35.

(11) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Ankara 1990, s. 55; Nejla Günay, “Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (TSA)*, Yıl: 16, S: 3 (Aralık 2012), s. 21-22.

(12) Ahmet Rüstem Bey, *Cıban Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev.: Cengiz Aydın, İstanbul 2001, s. 34.

(13) Danişmend, *a.g.e.*, C.4, s. 314, 332.

mışlardır. Ermenilerin en cüretkâr teşebbüsü 25 Temmuz 1905’de “*Yıldız Suikastı*” diye bilinen Sultan II. Abdülhamid’e karşı giriştikleri suikast teşebbüsüdür. Sultanın arabasına yerleştirilen zaman ayarlı bir bomba, söz konusu tarihte sultanın Şeyhülislamla yaptığı görüşmenin planlanandan biraz uzun sürmesi nedeniyle Sultan Abdülhamid mutlak bir ölümden kurtulmuştur.¹⁴

İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra, yönetimde etkili olan İttihatçılar, Meşrutiyet’in ilanında yardımcı olan Taşnak komiteleri serbest bırakarak hürriyet havasından onları da yararlandırmak düşüncesiyle Ermeniler lehine ılımlı bir tutum sergilemeye başlamışlardır.¹⁵ Bunun sonucu olarak 1913 yılına değin işbirliğine dayalı olumlu bir ortam oluşmuştur.¹⁶ Bu barışçı hürriyet günlerinde Ermeni komitelerinin gizliden gizliye çalışma sürdürdükleri daha sonraları gün yüzüne çıkmıştır.¹⁷

Tarihsel süreç de nitekim Ermenilerin isyanı ile bunu göstermiştir. 14 Nisan 1909 tarihinde Adana’da Rusyalı bir Ermeni piskopos olan Moucheng’in gayret ve teşvikleriyle Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son Ermeni isyanı başlamış; ilk olaylar iki gün içinde yatıştırıldıysa da 25 Nisan’da başlayan ikinci ayaklanma Adana dışına taşarak devam etmiştir. Bu şartlar altında bir Türk-Ermeni halk çatışmasına dönüşen olaylarda 1.850 Türk, 17 bin Ermeni can vermiştir. Olayların tertipçisi Moucheng, Mısır’a kaçarak canını kurtardı ise de, burada yalan, dolan ve fitne hareketlerine devam etmiş; olayları abartılmış ve ters bir şekilde Avrupa’ya duyurmuştur. Avrupalıların bir müdahalesinden korkan İttihatçılar, onları tatmin etmek için soruşturmaya başlayıp, Ermenileri değil de kendilerini savunan Türkleri bulup cezalandırma yoluna gitmiştir. Soruşturma için süratle bölgeye intikal eden Cemal Paşa, örfi idare ilan ederek, Avrupa’da kabaran Osmanlı’yı kötüleyen propaganda dalgalarını dindirmek için bir Ermeni’ye karşın 47 Müslümanı astırmıştır.¹⁸

Ermeni komiteleri, bu süreçte yurt dışındaki faaliyetlerini de yoğunlaştırmışlardır. Gerek Taşnak Cemiyeti’nin Kopenhag’daki toplantısında (1910),¹⁹ gerekse Hınçak komitesinin 1913 yılında Köstence’de gerçekleştirdiği kongresinde, Türkiye Ermenilerinin kendi isteklerini ve amaçlarını gerçekleştirmek için yasal yollara uymak zorunda oldukları açıklamışlardır.²⁰

Birinci Dünya Savaşında Ermeni Olayları

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından, daha önce Komitelerin aldığı kararlar doğrultusunda Ermeniler, Maraş’ta vergi vermeyi ve silahlı altına alınmayı reddedererek Zeytun kasabasında isyan etmişlerdir.²¹ Ayrıca Ermeniler Bitlis ve Muş vilayetlerine öteden beri büyük bir önem vermişlerdir. Komiteler ve Patrikhane, buralardaki Ermenileri teşkilatlandırmak için en kuvvetli elemanlarını görevlendirmiştir. Bitlis ve Muş’un sorumluluğu Van milletvekili Vahan Papasyan’a bırakmışlardır. Çeteler tarafından bölgede ulaşım ve haberleşme kesilmiş; gelişen olaylar üzerine bölgeye gelen jandarma müfrezesini pusuya düşürülüp, komutan ve askerlerin bir kısmı şehit edilmiştir. Öte yandan Erzurum, Erzincan ve Ankara’daki Ermeniler de bu istikamette faaliyetlere girişmişlerdir.²²

Bu tarihlerde Ermeniler tarafından en ciddi ayaklanma olayları Van ve çevresinde meydana gelmiştir. Bu bölgenin sorumluluğu Van milletvekili komiteci Vahan Papasyan’a bırakılmıştır. Çeşitli bahanelerle başlayan is-

(14) Şimşir, *a.g.e.*, s. 25.

(15) Ahmet Rüstem Bey, *a.g.e.*, s. 37; Selvi, *a.g.e.*, p. 48.

(16) Maliye Nazırı Cavit Bey’in bir konuşmasında şu ifadeler yer almaktadır: “Ermeni vatandaşları hükümete karşı ne kadar da şikâyetçi olsalar, onlar memleketin buhranlı anlarında derhal yardıma koşmayı bilirler. Emin olun efendiler, Türksüz Ermeni olmaz, Ermenisiz de Türk olmaz. Ermeni, Türk’ün vatan kardeşinden fazla öz kardeşidir”. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005, s. 101.

(17) Akçora, *a.g.e.*, s. 88.

(18) Danişmend, *a.g.e.*, C. 4, s. 373-374; Şimşir, *a.g.e.*, s. 25, 86.

(19) Selâhattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, Cilt: I, Üçüncü Basılış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1991, s. 110.

(20) Akçora, *a.g.e.*, s. 61; Ahmet Rüstem Bey, *a.g.e.*, s. 151-154, 164; Tansel, *a.g.e.*, C. I, s. 111.

(21) Günay, *a.g.m.*, s. 32.

(22) Tansel, *a.g.e.*, C. I, s. 114.

yan, kısa sürede bütün bölgeye yayılmış; Rusların da yardımıyla şehir tamamen Ermenilerin eline geçmiştir. 6 Mayıs 1915 günü Ruslara teslim edilen şehirde, daha sonra geçici bir Ermeni hükümeti kurulmuştur.

Hükümet, 1914 yılının sonlarında başlayan olayları, 1915 yılının Nisan ve Mayıs aylarına kadar mahalli tedbirler olarak, Patrikhane'yi uyararak önlemeye çalışmıştır. Bu tedbir çerçevesinde 11 Nisan 1331'de (24 Nisan 1915) Osmanlı Hükümeti, serbestçe çalışan ayrılıkçı Ermeni komite merkezlerini kapatmış, komite reislerini ve tahrikçileri tutuklamıştır. Ancak, Ermeni olaylarının artarak devam etmesi bu tedbirlerin yeterli olmadığını göstermiştir. Bu olayları yakından takip eden hükümet, daha etkili tedbirler almak ve bunları uygulamak için; önce patrikhaneyi devlet aleyhindeki hareketlerine son vermedikleri takdirde etkili önlemler alınacağı hususunda uyarmıştır.²³ Ancak Ermeni ileri gelenleri bu uyarıları hükümetin bir zaafı gibi yorumlamışlar ve faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁴

Bunun üzerine genel olarak “*Tebcir Kanunu*” olarak bilinen; lakin hakikatte, Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde oluşan isyan ve ayaklanmaları önleme amacını taşıyan “*Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için asker tarafından uygulanacak önlemler hakkına geçici kanun*” 27 Mayıs 1915 tarihinde kabul edilmiştir. Kanun, 1 Haziran 1915 günü resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Söz konusu geçici kanunun birinci maddesi; ordu, kolordu ve tümen komutanlarına, savaş sırasında Hükümetin emirlerine, ülkenin savunulmasına ve huzurun korunmasına karşı çıkanlara, silahlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askeri önlem alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları yok etme yetkisi tanımlanmıştır. İkinci madde ise aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân ettirme yetkisi vermektedir.²⁵

Herhangi bir milleti hedef almayan kanun, komutanlara büyük yetkiler tanımıştır.²⁶ Ancak, bu kanun gereği, Ruslarla savaşın devam ettiği Doğu Anadolu'da, Ruslar lehine hareket halindeki Ermeniler, o tarihlerde henüz savaş alanı olmayan Suriye ve Filistin'e zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Göç esnasında, yolculuğun taşıtsız yapılması, açlık, hava şartları, hastalıklar ve yağmacılık gibi nedenlerden dolayı, birçok Ermeni hayatını kaybetmiştir. Devletin, aldığı tüm tedbirlere karşın, istenmedik ölümlerin gerçekleşmesi, kanunun uygulanması sırasındaki yanlış anlaşılma ve uygulamalar²⁷ günümüze değin devam eden tartışmaların doğmasına neden olmuştur. Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteyen İngilizler, bu olayları dünya kamuoyuna bir soykırım, Türkler tarafından uygulanan bir Ermeni katliamı olarak duyurmuşlardır. Bu amaca hizmet için hazırlanan Mavi Kitap, daha sonraki araştırmalara kaynaklık etmiş,²⁸ zamanla içindeki bilgilerin tartışılmaz gerçekler olarak kabul görmesi için çalışılmıştır.²⁹

Ermeni ‘Muhacirler’

Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeniler, Devlet teşkilatınca “muhacir” olarak kabul edilmiş ve muhacirlerin bütün haklarından yararlandırılmışlardır. Sevk ve İskân kanununun yayımlanmasından hemen sonra yer değiştirmelerin (*displacement*) sağlıklı bir şekilde yürütülmesi; yanlış anlaşılma ve uygulamaların önüne geçilmesi için bir dizi yazışmanın İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM) tarafından yapıldığı bilinmektedir. İAMM'in faaliyetleri incelendiğinde³⁰ iskâna

(23) Türkdoğan, *a.g.t.*, s. 64.

(24) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, Ankara 2004, s. 57.

(25) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebcirine Dair Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 68.

(26) Tansel, *a.g.e.*, I, s. 116; Türkdoğan, kanun hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Anlaşıldığı üzere, kanunda ne Ermeni ne başka bir milletin adı geçmemekte, Osmanlı Devleti'ne karşı muhalefet edenlere yönelik alınması gereken tedbirler belirtilmekteydi” (Türkdoğan, *a.g.t.*, s. 71).

(27) Türkdoğan, *a.g.t.*, s. 76.

(28) Türkkaya Ataöv, *Savaş Propagandası, 1914-18: İngiliz Mavi Kitaplarına Yanıt*, İstanbul 2006.

(29) Şimşir, *a.g.e.*, s. 33; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 4.

yönelik metotların herhangi bir ayırım yapılmadan savaş nedeniyle zorunlu yer değiştirmelere maruz kalmış bütün kişilere uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin yerleştirilmelerine yönelik bir uygulamanın yeni yerleşimlerin açılması; köy kurulması olduğu bilinmektedir. Ancak, İAMM'nin faal olduğu dönemden sonra artık büyük muhacir kitlelerin bulunmaması, müdürlüğün köy kurmada tasarrufa gitmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle Batı Anadolu'da yeni köy kurulması çok nadir rastlanılan bir durumdur. Bu durumu Eskişehir ve Balıkesir'de görmek mümkündür. Bununla birlikte Ermeni muhacirlerin iskânı sırasında Halep'te yeni yerleşimler olarak köy kurma girişimlerinin olduğu söylenebilir.

Müdürlüğün dikkat ettiği hususlardan birisi, 50 haneden az köy teşkil edilmemesidir.³¹ Köy kurulmasında gösterilen tasarruf, halen yerleşik ahalinin bulunduğu yerlerin seçimi, bu yerlerdeki boş arazilerin muhacir ve aşiretlerce değerlendirilmesini sağlamak şeklindedir.³² Bu yaklaşım ile kapalı toplum yapısında değişim yaşanacağı gibi; tüketici olarak olumsuz yanları bulunan bu unsurların üretici ve yararlı olmalarının yolu açılacaktır. Bir arşiv kaynağında köy teşkili konusunda gelen yoğun ısrarlara bakılmayarak elli haneden az olan yerlerde köy kurulmaması; "*evvelce mevcut bulunan karyelere el-hakken yeni bir mahalle gibi icrası hakkında*" genel tebligatlar yapıldığı işlenmektedir.³³

Bu iskân girişimlerine rağmen ülke genelinde bulunan muhacirlerin durumlarının fena olduğuna dair yazışmalara rastlanılmaktadır. 1914 yılının Eylül ayına gelindiğinde çeşitli memleket yollarında perişan ve bakımsız kalan muhacirlerle ilgilenilmesi, tedavi giderlerinin de Muhâcirin Tahsisatı'ndan karşılanması bir genelge mahiyetinde yayımlanmaktadır.³⁴ Memlekete gelen muhacirlerin yollarda ve buldukları mevkilerde görevlilerce rahatının sağlanması, ihtiyaçla-

rının giderilmesi ile hasta olanların tedavi masraflarının (ilaç vs.) Muhâcirin Tahsisatı'ndan ödenmesi bu yazışmaların konusudur.³⁵ İAMM tarafından Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdürlüğü'ne gönderilen 3 Ocak 1915 tarihli tebliğ, Meclis-i Vükela kararı ile muhacirlere ayrılan çiftlikler dışındaki hazine arazilerine muhacirlerin yerleştirilmesini söylemektedir.³⁶ Bu dönemde muhacir işlerine başka makamlarında dâhil olması üzerine 1915 yılı başında yayımlanan genelge ile Muhâcirin memurları ve Komisyonları ile hükümetin izni olmadan muhacirlere yerel yönetimlerce belge, ilmuhaber verilmemesi istenilmektedir.³⁷ Aynı zamanda bazı düzenbazlıkların yaşandığını dönemin arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür: Örneğin, 15 Şubat 1915 tarihli genel bildiri İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi'nin 31. maddesi gereğince muhacirlerin akrabası ile birlikte iskânlarına dikkat edildiği esnada, bazı muhacirlerin bu maddeye dayanarak çeşitli yerlere dağıldıkları, bu yerlerde yeni gelmiş gibi tescil işlemleri yaptırarak muafiyetlerden yararlanma yolu tuttıkları; böylece hazineye zarara uğrattıkları tespit edilmiş,³⁸ bunların ilk iskân edildikleri yerlere döndürülmeleri gerektiği talep edilmektedir.³⁹ Yukarıda anlatılan iki olayın aslen birbiri ile ilişkili olduğu söylenebilir.⁴⁰

Cephelerde büyük miktarda insan kaynağını yığan ve bu cephelerde zamanın zorlu devletleriyle mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin yalnız cephede değil

(30) Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi Teşkilât Taribi (1914-1922)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 170-215.

(31) BOA., DH.EUM.MH., 72/43.

(32) BOA., DH.EUM.MEM., 43/5.; BOA., DH.İ.U.M., 2/36.

(33) BOA., DH.EUM.MEM., 43/5, 29 Aralık 1913.

(34) Çiçek, *a.g.e.*, s. 54.

(35) BOA., DH.EUM.MTK., 47/21.; BOA., DH.HMŞ., 27/45.

(36) BOA., DH.EUM.MH. 18/83'den naklen Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 117.

(37) BOA., DH.EUM.LVZ., 27/33, 26 Ocak 1915.

(38) BOA., DH.MB.HPS.M., 20/25.

(39) BOA., DH.EUM.MH., 19/68; H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumburiyet'e Balkanların Mekûs Taribi: Göç, Kum Saati* Yayınları, İstanbul 2001, s. 180; Arslan, *a.g.t.*, s. 112.

(40) BOA., DH.EUM.LVZ., 27/23, Lef: 2, İAMM'dan Emniyet-i Umûmiyye Levâzım Kalemi'ne gönderilen suret.

cephe gerisinde de sıkı bir savaş verdiği açık ortadadır. Cephe gerisinde kalan askerî teşekküller yanında savunmasız kalan köyleri saldırılara karşı savunmak da ayrı bir iş olarak gündemdedir.⁴¹

TBMM tarafından basımı gerçekleşen “*Türk-Ermeni İhtilafı Konular-Belgeler*” adlı kitap, çeşitli kaynaklarda daha önce yayımlanmış arşiv malzemelerinin ağırlıklı olduğu bir belge derlemesidir. Bu kitabın ilk sayfalarında yer alan Belge No. 1’e göre 25 Şubat’ta baş gösteren bir Ermeni ayaklanması üzerine komutanlıkların görev ve yetkileri hakkında Başkumandalık Vekâleti’nden birliklere gönderilen ve Dâhiliye Nezareti’ne bildirilen tebligatın dördüncü maddesinde, genel seferberlik durumuna gönderme yapılarak savunma ve güvenliğe ait sorunlar askerlik görevlerinden sayıldığından genel olarak mülkî memurların bu gibi konularda komutanların görüşlerine başvurmaları istenilmektedir.⁴² Bu hususta yazışmalar devam etmiştir. Muş ve Bitlis’teki Ermeni olaylarının yaygınlaşması durumunda alınabilecek önlemlere dair Ordu Komutanlığından İstanbul’daki Genel Karargâha yazılan 1 Mart 1915 tarihli şifrede yer alan iki madde çok dikkat çekicidir. Bu maddelerin ilki, şifrede ikinci sırada ele alınan hususta, düşman hükümetlerinin ülkede kargaşa çıkartmaya maddi ve manevi güç harcamakta olduğuna değinilmektedir. Aynı maddenin devamında; bu bölge (*Doğu Anadolu*) için Ermenilerle talihsiz Kürdlerin araç olarak kullanılmasının tasarlandığına dair bilgilerin olduğu ifade edilmektedir. Yine ikinci madde ise belgede dördüncü sırada yer almaktadır. Maddede uyarı niteliğindeki bu emrin Erzurum, Trabzon, Sivas, Harput, Bitlis, Van, Diyarbakır vilâyetleriyle çeşitli birlikler ile seferi kuvvete yazı ile bildirildiği anlatılmaktadır.⁴³

Doğu Cephesi’nde savaşın sürdüğü bu dönemde, Dâhiliye Nezareti evrakının gün demlerinden birinin Muhâcirin Nizamnamesi’nin gözden geçirilmesi olduğu söylenebilir. Zira çeşitli tarihlerde rastlanılan aynı sure-

tin⁴⁴ adeta bugün de olduğu gibi, İAMM’ın Muhâcirin Nizamnamesi’de eksikliklerin tamamlanmasına yönelik yapılacak değişikte ilgili kurumların görüşlerine başvurduğunu göstermektedir. Daha muhacirlerin mali muafiyetleri konusunda merkezi meşgul eden bu mekanizmanın daha kolay işlenmesi, o zaman için bu nizamnamenin düzenlenmesi ile mümkün olduğu öngörülmektedir. 27 Mart 1915 tarihli İAMM-Muhâcirin’den Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği’ne gönderilen hususi 30 numaralı belgede aynen şu ifadeler yer almaktadır:

“*Beray-ı iskân-ı vilayât ve elviye-yi müs-takileye gönderilmekte olan muhâcirinin birçokları mahal-i iskânlarında tescil edilmiş oldukları halde diğer bir mahale giderek ve nüfus tezkiresiyle hâsıl olduğu evrak ve saireyi ketm (gizleyerek) ile kendilerini muhacir-i cedide gibi göstererek yeniden tescil ve iskânlarını talep etmekte ve bu hal teşviş-i kuyûd (karışma-karmakarışık) ve defteri mükerreren harir-i muzi (rahat bırakmayan) olmaktadır. Ma’dema Dâhiliyye Nezareti Muhâcirin Müdüriyyetinin veya Muhâcirin Me’murları bulunan vilayât-dan veya⁴⁵ hâsıl olmayan muhâcirinden tescil ve iskân talebinde bulunacak olurlarsa bunların evvela nereden geldikleri ve evvelce bulunduğu mahalde tescil ve tavin edib etmedikleri sureti kat’iyyede tedkik ve tabkik edildikten sonra haklarında muamele-i tesciliye icrasına ibtidar edilmesi tamimen tebliğ olunur efendim. 11 Cemaziyelevvel (1)333/14 Mart (1)331, Dâhiliyye Nazırı nâmına, Hukuk Müşavirliğine: 16 Mart (1)331. (Mühür: Dâhiliyye Nezareti Evrak Müdüriyyeti-İmza)*”.⁴⁶ Bu belgeden anlaşılacağı üzere Nizamname’nin düzenlenmesi ve teşkilatın sağlamaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

- (41) İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 20.
- (42) ATASE., BDH., Klasör (K): 2287, Dosya (D): 12, Fihrist (F): 9, 27 Şubat 1915’ten naklen *Türk-Ermeni İhtilafı/Belgeler* (Bundan sonra TBMM.), Ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 2-5.
- (43) ATASE., BDH., K: 2820, D: 69, F: 2-23., naklen TBMM., a.g.e., s. 6-8.
- (44) BOA., DH.EUM.MTK., 70/29, 3 Mart 1915; BOA., DH.EUM.MTK., 71/13, 12 Mart 1915.
- (45) Silik olduğu için okunamamıştır.
- (46) BOA., DH.HMŞ. 27/55, 31 Aralık 1914 (13 Safer 1333), (Suret).

Öte yandan halen yurttta bulunan muhacirlerin iskân işlerinde çalışanların dikkat etmesi gereken noktalar ayrıca bildirilmiştir. 1 Nisan 1915 tarihli başka bir genelge suretinde ise, Muhâcirîn memurlarının iskân işlerinde muhacirlerin geldikleri yerlerin incelenmesine, düzenbazlıkların önlenmesi amacıyla vurgu yapılmaktadır.⁴⁷ Özellikle taşra yapılanmasındaki gevşeklikler, iskân meselesinin başarısını doğrudan etkilemiştir. İskâna tabi tutulanlara verilen tarım aletleri ile tohumluk ve çift hayvanlarını satan muhacirlerin bu durumlarının düzeltilmesi çalışması önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Muhacirlerin içinde buldukları perişan durumun⁴⁹ etkisiyle verilen çift hayvanlarının elden çıkarılması ve tohumlukların tüketilmesi, yaşanan dönemin zorlu şartlarının bir sonucudur.

İskân işlerinin bir düzende sürdürülemediği bu süreçte yeni bir gaile daha çıkmıştır. Rusların ilerleyişini kolaylaştıran, Osmanlı ülkesinde asayiş ve huzurunu bozan, Türk ordusunu iki ateş arasında bırakan Ermenilerin yer değiştirmelerine bu ortamda karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yazışmalarından anlaşıldığına göre Ermenilerin de diğer muhacirler gibi görülmektedir.⁵⁰ Bu yaklaşım dolayısıyla, yerleri değiştirilen Ermenilerin takip edilmesi; varacakları yere kadar rahatlarının sağlanması, vardıkları yerlerde de iskânlarının gerçekleşmesinde İAMM'in çalıştığını söylemek yanlış olmaz.⁵¹ 25 Mayıs 1915 tarihli bir belgede Ermeni köylerinin boşaldıkça bilgilerinin valiliklerce (Adana, Halep, Van, Bitlis) İAMM'a gönderilmesinin istenilmesi bu sözü doğrular mahiyetindedir.⁵²

Öte yandan, İAMM tarafından Sadaret'e gönderilen 26 Mayıs 1915 tarihli tezkireden, türlü türlü araçlarla ayrılıkçı emellerini devletin faaliyetlerine (icraatına) engel olma şeklinde kullanan Ermenilerin, sevk ve iskân bölgelerinin belirlenmesi ve oluşabilecek mağduriyetin önüne geçmek amacıyla Emval-i Metruke komisyonlarının çalışma konularının Şükrü Bey tarafından arz edildiği anlaşılmaktadır.⁵³

İAMM'in 1915 yılı içinde faaliyetlerinin, aynı 1914'te olduğu gibi, iskân ekseninde olduğunu gösteren başka bir örnek ise Mamuretülaziz Vilâyetinde iskânları gerçekleştirilemeyen muhacirlerin Adana'ya gönderilmesi ve Adana'da tahliye edilen köylere yerleştirilmesinin İAMM tarafından istenilmesidir.⁵⁴ Bu durum ile karmaşık olan işler biraz daha birbirine girdiğinden çeşitli sebeplerle göç edenlere nasıl muamele edileceği taşradan merkeze yöneltilen sorular arasındadır. Ermenilerin muhacir olarak görülmesi, onların rahatlarının sağlanması İAMM'in bu karmaşa içinde başka bir uğraşısını oluşturmuştur.⁵⁵ 29 Mayıs 1915 tarihli bir belgeden Ermenilerin iâşe masraflarının Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanması Konya Valiliğine yazıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶ Bu yazışmalarda İAMM Müdürü Şükrü Bey'in imzası seçilebilmektedir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken başka bir husus, 1916 sonrası yazışmalarından farklı olarak, İAMM'nin henüz taşra teşkilatının bulunmaması dolayısıyla muhacir ve iskân işlerinin mülki makamlara yazılmasıdır. Ermenilerin tehciri sırasında İAMM'in kendi taşra teşkilatının zayıflığına bağlı olarak, mülki teşkilâtı devreye sokulduğu açıklıkla söylenebilir.⁵⁷

Yeri gelmişken burada, Ermeni meselesi üzerinde ciddi araştırma yapanlar tarafından önemle üzerinde durulan ve İAMM'ce çıkarılan 30 Mayıs 1915 tarihli savaş durumu

(47) BOA., DH.EUM.LVZ., 28/45.

(48) Arslan, *a.g.t.*, s. 112.

(49) Marttin, *a.g.t.*, s. 203.

(50) Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi (1821-1922), Çev.: Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2008, s. 217-218; Süslü, *a.g.e.*, s. 113; Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD), C. VII, Sayı: 16-17 (2008/Bahar-Güz), s. 147.

(51) Atnur, *a.g.e.*, s. 21, 31; Çiçek, *a.g.e.*, s. 101.

(52) BOA., DH.ŞFR., 53/113'ten naklen TBMM., *a.g.e.*, s. 50-51; Aynı belge için (Belge: 21) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 35, 310; Yine aynı belge için (Belge: 79) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 153, 687.

(53) BOA., BEO., 326758/53'ten naklen TBMM., *a.g.e.*, s. 52-61.

(54) BOA., DH.ŞFR., 53/115'ten naklen Arslan, *a.g.t.*, s. 104.

(55) Süslü, *a.g.e.*, s. 125.

(56) BOA., DH.ŞFR., 53/152'den naklen TBMM., *a.g.e.*, s. 70-71; Aynı belge için (Belge: 23) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 36, 312; Yine aynı belge için (Belge: 80) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 154, 688.

(57) Marttin, *a.g.t.*, s. 204.

ve olağanüstü siyasi zorunluluklar nedeniyle başka yerlere iskân olunan Ermenilerin yerleşme, iâşe ve diğer konuları hakkındaki yönetmelikten söz etmek gerekmektedir.⁵⁸ 15 maddeden oluşan bu yönetmelikte yerel görevliler (*maballî memurlar ile yol üzerindeki idarî memurlar*), Ermenilerin gönderilmesi; yolculukları sırasında can ve mallarının korunması⁵⁹, yiyeceklerinin sağlanması ve dinlenmeleri gibi çeşitli sorumluluklarla makam ve mevkilerine göre yükümlü olacakları ilgili maddelerde anlatılmaktadır.⁶⁰ Zikredilen yönetmelikte işlenen hususların, geçmişte Muhâcirîn Komisyonlarından itibaren uygulanagelen bir yaklaşım olduğu açıklıkla ifade etmek mümkündür. Özellikle İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi ile doğrudan uyumlu olan 7., 10., 11., 12., 13. ve 14. maddeleri vurgulanabilir.⁶¹ Lakin bu yaklaşımın sonuç getiremeyeceği daha en başından belli olmasına rağmen yeni ve idealist bir kadro ile geçmişteki başarısızlıkların aynısının yaşanılmayacağı düşüncesinin bu süreçteki ağırlığı büyüktür. O dönemde yüreklerinde büyük bir heyecan duyan genç kadrolara sahip İttihad ve Terakki'nin iskân konusunda kıt imkânlarla geçmişin çözemediği sorunları aynı şartlarda çözmede, parti teşkilatının bir avantaj olduğunu hatırlamak gerekmektedir.

20 Temmuz 1915 tarihli Emniyet Genel Müdürlüğü'ne ait 397 genel numaralı telgrafta Şükrü Bey'in imzası seçilebilmektedir. İAMM'in çalışma biçimi gösteren bu belgede aynen;

“*Babiâli, Dâbiliyye Nezareti Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti, Umum: 397, Livanın/vilâyetin karyelere varıncaya kadar teşkilat-ı mülkiyesini* gösterir mükemmel bir haritanın ve *kurra ve kasabattaki abâlinin milliyet esasına nazaran evvelce ve el-yevm mevcut olan mikdarını havi iki cedvelin tanzimiyle bir aya kadar behemahal* gönderilmesi. Fî 7 Temmuz (1)331, Nazır, Yazıldı/7: Keşidesi/ 7 Temmuz (1)331 - *Şükrü (Kaya-İmza)*”⁶² ifadeleri yer almaktadır.

Belgeden anlaşılacağı üzere; İAMM, son zamanlardaki mülkî değişiklikleri gösteren bir harita ile köyler ve kasabalardaki “*abâlinin milliyet esasına*” göre önceki ve şimdiki mevcutlarını gösteren iki cetvelin düzenlenerek bir aya kadar geciktirilmeden merkeze gönderilmesini istemektedir. Burada geçen “teşkilât-ı mülkiye” haritasının hazırlanması gereğinin savaş öncesi yaşanan birçok idarî değişiklikten kaynaklandığı dikkatli gözlerden kaçmayacaktır. Sevk ve iskân konularında çalışan bir kuruluşun güncel yerleşim yerleri konusunda bilgisiz olması; eski bilgilere göre çalışması uygun değildir.⁶³ Bununla birlikte aynı kurumun, köylerde ve kasabalarda bir değişimin yaşandığı ortada iken, bu değişimi açıkça ifade eden cetvelerin (*cedvel: çizelge, liste*) hazırlanmasını talep etmesi de yukarıda zikredilen bilgi edinme zemininde değerlendirilmelidir. 1918 yılının

(58) Çiçek, *a.g.e.*, s. 54.

(59) Bu hususta bir örnek olarak; Erzurum-Erzincan mıntıkasında hayli kalabalık bir Ermeni kafillesi Kürdlerin saldırması üzerine Dâhiliye Nezareti, Erzurum, Erzincan ve Bitlis vilayetlerine 14 Haziran'da bir talimat göndermiştir. Bu talimatta Ermenilerin sevkleri esnasında yollarda muhafaza edilmeleri, hiçbir ahalinin işe karıştırılmaması ve mukateleye meydan verilmemesi, bu amaçla sevkîyatın sürdüğü güzergâhta tedbir alınması ve Ermenilere saldırıya cüret edenlerin cezalandırılmaları istenilmektedir. Bkz. BOA.,DH.ŞFR., 53/93; BOA., DH.ŞFR., 54/9; BOA., DH.ŞFR., 54/10.

(60) ATASE., BDH., K: 361, D: 1030 (Yeni Dosya No: 1445), F: 1'den naklen TBMM., *a.g.e.*, s. 78-81.

(61) “Madde 7: İlave edilerek köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köyde yerleştirilen halkın nüfus kaydına esas olabilecek bir sağlamlık ve düzenlilikle hane itibariyle her ailenin isim, şöhet, yaş, sanat, geldiği ve yerleştiği yeri ve aynı şekilde haneyi oluşturan aile bireylerinin isimlerini ve yaşlarını gösteren bir defter düzenlenecektir.

Madde 10: İâşe ve yerleşme konularının sağlanması ve çabuklaştırılması ve halkın sağlığının korunması ve durumlarının rahatlatılmasıyla ilgili işlerin yapılması, bölgenin en büyük mülki memuru sorumlu âmir olmak üzere, Göçmenler Komisyonu'na aittir. Göçmenler Komisyonu bulunmayan yerlerde, Göçmenler Tüzüğü'ne uyularak yeniden teşkili gereklidir.

Madde 11: İâşe ve iskân konularının sağlanması ve çabuklaştırılması için gereği kadar ulaştırma, iâşe ve yerleştirme memurlarının atanması, Nezaretten izin istenmek şartıyla mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12: Yerleştirilen her aileye eski ekonomik durumları ve o anki ihtiyaçları gözönünde bulundurularak uygun miktarda arazi verilecektir.

Madde 13: Arazinin ayrılması ve dağıtılması, Göçmenler Komisyonu'na aittir.

Madde 14: Ayrılan arazinin hudut ve dönümü ayrılp, belirlendikten sonra geçici ilmuhaber karşılığında sahiplerine teslim edildikten sonra tapu ve emlak işlemlerine temel olabilecek bir düzenlilikte özel defterine kaydolunur.”

(62) BOA., DH.ŞFR., 54-A/51.

(63) Tüncer Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990, s. 52'de Vecihi Tönük'ten naklen verilen bilgilere göre 1908 yılından itibaren çeşitli zamanlarda mülki ve idari taksimat girişimleri yapılmışsa da 1913 yılındaki “İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu”na değin bir düzen sağlanmadığı aktarılmaktadır.

20 Şubat'ında "Teşkilât-ı Mülkîye Risalesi"nin Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU) tarafından istenilmesi ve AMMU'ya gönderilmesini anlatan başka bir belge bu değerlendirmeye katkı niteliğindedir.⁶⁴ Başka bir katkı ise yine 1918 yılında yazılmış diğer belge dizilerinden sağlanabilir. Nüfus Genel Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda AMMU tarafından, "Muhâcirîn-i İslâmiyyenin tevzi" ve *iskânıyla seyyar ve nîm seyyar aşâirin temdin ve tevini hususâtında nazar-ı dikkate alınmak üzere memâlik-i osmaniyyede mevcûd akvâm ve mezâhib-i muhtelifenin buldukları mahalleri ve sûret ve nisbet-i tevzi'leri beyan bir takım haritanın irsâli temenni*" edilmektedir.⁶⁵ Ancak bu "temenni" eleman yokluğundan nazikçe reddedilmiştir. Burada olumsuz yanıt verilirken elde sağlanabilecek verilerden "*cedvel tanzim*"inin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶⁶ Talep edilen "*ibsâiyât cedveli*"nin⁶⁷ ek olarak gönderildiği Aşâir (Aşiretler) Şubesi'nden yazılan tezkireden anlaşılmaktadır.

Şükrü Bey'in merkezdeki etkin çalışmalarının ardından Ermeni tehcirinin işleyişini incelemek için 1915 yılının Ağustos ayı sonunda Nezaretçe görevlendirildiği görülmektedir.⁶⁸ Şükrü Bey, Halep'e Eskişehir-Konya-Pozantı güzergâhından gitmiştir.⁶⁹ Halep'e ulaşan Şükrü Bey'in yol boyunca yaptığı incelemeler merkez tarafından değerlendirilmiş, ilgililere yazılar yazılmıştır.⁷⁰ Şükrü Bey'in Halep'e varmasından önce nezaretçe gönderilen telgraftaki üç maddeden ikisi şöyledir:

"... 2) Şimdiye kadar sevk veya iskân olunmak üzere oraya nerelerden ne kadar Ermeni 'muhâciri' geldiğinin ve bunlardan ne kadar nüfus hangi mevkiilerde iskân olunduğunun ve bugün sevk ve iskân edilmiş, kaç hanede ne kadar nüfusun nerede bulunduğunun ayrı ayrı bildirilmesi. 3) Göçmenlerin işlerinin sağlanmasına ait tedbirlerin tamamlanması."⁷¹

Şükrü Bey'in bu inceleme gezisinde gözlemediği ve aksaklık olarak belirttiği hususlardan birisi, "*abâl-i mahalliyyenin emvâl-i*

metrûke işlerine karıştırılması"dır. Şükrü Bey, bu durumun uygun olmadığına dikkat çekerek çalışacak Komisyonların "*Me'mûrîn-i Mülkîye ve Mâliyyeden*" müteşekkil olması tavsiye edilmektedir. Öte yandan gözlemlenen ve aksaklık diye kaydedilen diğer bir husus ise "*sevkryât*" hakkında düzenlenen ve bildirilen emirlere tamamıyla uyulmaması; hatta yönetmeliklerin göz ardı edilmesidir. Bu ihmalin ortadan kaldırılması için Dâhiliye Nezareti'nce emirlerin kesin olarak bir kez daha tekrarlanması Halep'te bulunan İAMM Müdürü Şükrü (Kaya) Bey tarafından önerilmektedir.⁷²

Bu hususlardan ilkinin zaman içinde çözümüne yönelik girişimlerin olduğu; haksız kazanç/mal elde etmeye çalışanların tespit edilerek cezalandırıldıkları bilinmektedir.⁷³ Ancak, tasavvur edildiği şekilde sağlıklı işlemlenmeyen bu teşekkülün zaman için yapısal değişikliklere uğradığı söylenebilir.⁷⁴ Tehcir, Mayıs 1915 sonlarında başlamış; Şubat 1916'da son bulmuştur.⁷⁵ Tehcirin tamamlanmasından sonra Emval-i Metrûke Tasfiye Komisyonlarının 23 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden alınarak Mâliye Nezareti'ne bağlandığı, (AMMU) İskân Şubesi'nden çıkan ve Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir belgeden öğrenilmektedir.⁷⁶

İhmale dair ikinci husus ise devam ettiğini söylemek mümkündür.⁷⁷ AMMU'nun kuruluşu sırasında Meclis'te yapılan müzake-

(64) BOA., DH.İ.UM.EK., 109/53.

(65) BOA., DH.SN.THR., 78/4, Lef: 3, (09/Ca/1336).

(66) BOA., DH.SN.THR., 78/4, Lef: 1.

(67) BOA., DH.SN.THR., 78/4, Lef: 2.

(68) BOA., DH.ŞFR., 55-A/16'dan naklen TBMM., a.g.e., s. 246-247.

(69) BOA., DH.ŞFR., 55-A/157'den naklen TBMM., a.g.e., s. 256-259.

(70) BOA., DH.ŞFR., 55-A/75'ten naklen TBMM., a.g.e., s. 250-251; BOA., DH.ŞFR., 56/355.

(71) BOA., DH.ŞFR., 55-A/240'tan naklen TBMM., a.g.e., s. 256-259; Aynı belge için (Belge: 192) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 248, 814.

(72) BOA., DH.EUM.2.Şb., 68/12'den naklen TBMM., a.g.e., s. 274-275, 22 Eylül 1915; Aynı belge için (Belge: 120) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 101, 410; Yine aynı belge için (Belge: 215) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 269, 842.

(73) Marttin, a.g.t., s. 209.

(74) Marttin, a.g.t., s. 173, 210.

(75) Çiçek, a.g.e., s. 101.

(76) TBMM., a.g.e., s. 450-451.

(77) Marttin, a.g.t., s. 210.

relere göre genel müdürlüğe dönüşüm aşamasında da bu ihmal vakalarının varlığına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, muhacirlerin iskânı sorunu AMMU'nun faal olduğu dönemde büyük oranda çözülmüş; yeni sorunlar ile eski sorunların pekiştiği zamanlara kadar (*işgal ile kaybedilen yerlerden kaçıp iç bölgelere sığınanlar ile tebcirden dönenler*) iskân konusu devletin gündemindeki yerini kaybetmemiştir. Muhacirlerin iskânı ile aynı süreçte ağırlıkları artmaya başlayan mültecilerin iskânları konusu ve aşiretlerin iskânlarına devam edilmesi için yapılan çalışmalar nedeniyle muhacirlere ait işlemlerde bir düzenin sağlandığı ifade edilebilir. Bu düzenin sağlandığı dönemde muhacir iskânında deneyimli taşra teşkilatının da sürece dâhil olmasının ve daha önceki girişimlerden edinilen tecrübelerin etkisi ile belgelere yansımaya bir sessizlikle işlerin yürütüldüğü söylenebilir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın son yılları ile Mütareke dönemlerinde başka sorunlarla bu işleyen düzenin bozulduğu ve muhacirlerin çeşitli sebeplerle yine yazışmalara konu oldukları belirtilmelidir.

Sonuç

Ermeni sorununun başlangıcında İngiltere ve Rusya'nın sömürgeci yaklaşımlarının etkisi olduğu açıktır. Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyıl başından itibaren meşgul eden ayaklanmalardan feyz alıp aynı yöntemlerle bağımsızlık elde etmeye çalışan Ermeni Komitelerinin başvurduğu yollardan birisi Müslümanların gasp ve katliamıdır. Ortaya çıkan kargaşada Hıristiyanların öldürüldüğü propagandasıyla Osmanlı Devleti'nin acizliğinden yararlanarak yabancı müdahalesiyle kurulacak "*bağımsız Ermenistan*"ın sömürgeci devletlerin genel politikalarına uygun olduğu ifade edilmelidir.

Öte yandan Osmanlı Devleti ile doğrudan sorun yaşamayan Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinin tutumu, Osmanlı Devleti'nin taşrasındaki yönetiminden şikâyetçi grupların

ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu grupların Osmanlı Devleti ile uzlaşmak yerine İngiliz ve Rus gücüne güvenerek; onlardan yardım istedikleri bu süreçte şiddet olayları artmıştır. Kardeşlik akdinin bozulduğu açıkça görülmektedir. İlk ayaklanmaları Anadolu'nun diğer yörelerinde özellikle doğudakiler artarak takip etmiştir. Bu "*patırtı*"ların Büyük Devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullanılması için barış antlaşması gibi hukuki belgelere konulan maddelerle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli yaklaşımları dikkate alındığını, fakat dayatmacı yaklaşımları göz ardı etmeye çalıştıkları söylenebilir. Kendi tebaasıyla ilgili sorunların çözümünde şimdiye değin o cemaatin ileri gelenleriyle muhatap olan Osmanlı Devleti için dışarıdan müdahaleyi kabul etmesi mümkün görülmemiştir.

Ancak Rusya'dan destek gören Ermeni din adamlarının çıkardıkları ayaklanmaların Avrupa'daki yankıları büyük olmuş; dönemin Osmanlı siyasi otoriteleri dahi bu yankılardan çekinmiştir. Bu çekince, ayaklanma ve katliamların doğru olduğuna yönelik Ermeni çetelerinin görüşlerini pekiştirmiş; artık müzakere sürecinin bittiğini göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermenilerin ayaklanmaları meşru bir yol olarak görmelerinin arkasında kurdukları teşkilatların yaptıkları toplantılarda aldıkları kararların ağırlığı vardır.

Bu ortamda Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Osmanlı Devleti'nin çok beklemeden savaşa dâhil olması; geçmişteki sorunların çözümünde yeni bir zorluktur. Henüz Balkan Savaşlarının yaralarını saramamış olan Osmanlı Devleti'nin asırlar boyunca devam eden iskân sorununa, kaybedilen topraklarından gelen muhacirlerin yerleştirilmesi konusu eklenmiştir. Akıllıca bir yaklaşımla geçmişteki tecrübeleri göz önünde tutan Osmanlı Devleti'nin meseleyi Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük oranda çözüme kavuşturmuştur. Ancak, Doğu cephesinde Rus

ordularıyla dövüşen Türk birliklerinin iki ateş altında kalmasına neden olan Ermeni çetelerinin faaliyetleri, yeni bir iskân meselesinin habercisi olmuştur. Sadece Doğu'da değil ülke genelinde görülen ayaklanmaları ve komite faaliyetlerini göz önünde tutan Osmanlı Devleti'nin Ermeni cemaatine yaptığı uyarılar Ermeni çetelerince dikkate alınmamıştır.

Savaş ortamında ordunun ve devletin selameti için çıkarılan geçici kanunun içerisinde Ermeni ifadesi yer almamaktadır. Tehcir Kanunu olarak bilinen bu kanunun herhangi bir milleti işaret etmediği bugün açıkça görülmektedir.

Tehcir kanunu ile yerlerinin değiştirilmesine karar verilen Ermenilerin, bu sevk-yat sırasında zarar görmemesi, her konakta ve bütün yol boyunca güvenlik ve iaşelerinin sağlanması devletin hassasiyet gösterdiği konular olmuştur.

Osmanlı Devlet otoritesinin hayli zayıfladığı bir zamanda ve bölgede sürdürülen böyle büyük bir yer değiştirme işleminin aksaklıklar barındıracağı açıktır. İhmale dayanan aksaklıklar dışında kötü niyetli kişilerin aç gözlülüğü; geçmişten beri devam eden kanlı kavgaların etkisi savaş ortamından uzaklaştırılan Ermeni kabileleri için zorlu ve ölümlü bir yolculuğa dönüşmüştür. Bu acı dolu manzaranın oluşmasında Osmanlı Devleti'nin doğrudan bir müdahalesi olmadığı; iddia edildiği gibi devletin soykırım gibi bir "operasyon" a tevessül etmediği burada açıkça ifade edilmelidir. Zira bu aksaklıkları tespit eden devlet görevlilerinin, ihmalleri olanların cezalandırılmasında ve genel durumun iyileştirilmesindeki çabaları arşiv belgeleriyle sabittir.

Kaynakça

Ağanoğlu, H. Yıldırım; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Tarihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

Ahmet Rüstem Bey, *Ciban Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev.: Cengiz Aydın, İstanbul 2001.

Akçora, Ergünöz; *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Arslan, Sezer; *Balkan Savaşları Sonrası Rume'li'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008

Ataöv, Türkkaya; *Savaş Propagandası, 1914-18: İngiliz Mavi Kitaplarına Yanıt*, İstanbul 2006.

Atnur, İbrahim Ethem; *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005.

Cavlak, Tuncer; *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.

Çelik, Hacer; "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, C. VII, Sayı: 16-17 (2008/Bahar-Güz), s. 143-163.

Çiçek, Kemal; *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: 4, İstanbul 1961.

Erim, Nihat; *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953.

Günay, Nejla; "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (TSA)*, Yıl: 16, S: 3 (Aralık 2012), s. 21-44.

Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tebciri*, Ankara 2004

Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tebcirine Dair Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001

Martin, Volkan; *Aşâir ve Mubâcirin Müdiriyyeti Umumiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012

McCarthy, Justin; *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi (1821-1922)*, Çev.: Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Selvi, Haluk; *Armenian Question from the First World War to the Treaty of Lausanne*, Sakarya University, Sakarya 2007.

Sonyel, Salahi; *The Ottoman Armenians*, London 1987.

Süslü, Azmi; *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

Şimşir, Bilâl N.; *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara 2005.

Tansel, Selâhattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: I, Üçüncü Basılış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1991,

Türkdoğan, Berna; *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Türk-Ermeni İbtılafı/Belgeler (TBMM.), Ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007.

Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976